

**AKADEMİK
ARAŞTIRMALAR
DERGİSİ**

Ağustos - Ekim 2003
Yıl : 5 Sayı : 18

**JOURNAL OF
ACADEMIC
STUDIES**

August - October 2003
Volume : 5 Number : 18

Maestro

Kur'an'da Hikmet Kavramı

Zülfikar Durmuş*

“O hikmeti dilediğine verir. Kime de hikmet verilmişse, ona çok iyilik verilmiştir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.” (2. Bakara 269)

Giriş

Dil olgusu, özü itibariyle toplumsal ve tarihsel olduğundan zamanla bir takım değişikliklere maruz kalır. Dilin bu özelliği her dil için olduğu gibi, Arapça için de geçerlidir. Arapça da zamanla değişmiş; bazen mevcut sözcüklerin bir kısmı kullanımdan kalkmış, bazen kendileri mevcut olmakla birlikte yeni anlamlar kazanmış, bazen de yeni sözcükler ilave edilmiştir. Dildeki değişim, tabiatıyla tarihin belli bir döneminde gerçekleşir. Bu nedenle anlam, metnin ait olduğu o tarihsel dönemde gizlidir.

Tüm zamanlara, tüm yeryüzüne ve tüm insanlara hitap eden Kur'ân-ı Kerîm, aynı zamanda belli bir tarihte (miladî VII. asırda), belli bir çevrede (Hicaz'da) ve belli bir dille (Arapça) indirilmiştir. Dolayısıyla Kur'ân'ı anlama çabası içinde olan herkes, ilahî iradenin büründüğü bu formel şartları dikkate almak zorundadır. Daha anlaşılır bir ifadeyle söyleyecek olursak, bununla Kur'ân'ın indiği dönemde konuşulan Arapça'yı kastetmekteyiz. Çünkü Arapça'nın sözcük hazinesi ve bu sözcüklerin anlamının, Kur'ân'ın inişinden önce ve indiği dönemde nasıl değişime uğradığı biliniyorsa, Kur'ân'ın inişinden sonra da benzer değişikliklere maruz kaldığı bilinmektedir.

Kur'ân'da geçen kimi sözcüklerin Kur'ân'ın inişinden sonra çeşitli anlam değişikliklerine maruz kaldığı ve metnin, bu değişiklikler dikkate alınmadan doğru bir biçimde okunamayacağı tespitinden hareketle, “hikmet” kavramı üzerinde durmayı amaçladık. Çünkü, İmam Gazâlî'nin önemle belirttiği gibi, lafızlarıyla delalet ettikleri anlamları değiştirilen kavramlardan birisi de “hikmet”dir. Daha sonraki dönemlerde hikmet kavramının, Kur'ân ve hadislerdeki kullanıldığı anlamının dışına çıkılarak tabibe, şaire, müneccime ve hatta daha düşük kimselere de “hakîm” isminin verildiği görülmüştür. Halbuki hikmet, Allah'ın takdirle yad ettiği şeydir.¹

Kur'ân'a göre insan, tıpkı doğruyu seçme ve yapmakla sorumlu olduğu gibi, hakikati bilme ve kavrama sorumluluğunu da taşımaktadır. Bundan dolayı Kur'ân'da düşünme, anlama, kavrama, araştırma, tanıma ve bilme etkinliğine ilişkin çok sayıda terim vardır ve bunlar yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Kur'ân insanın entelektüel boyutuna özel bir vurgu yapmakta, entelektüel etkinliği yüksek bir değer olarak öngörmektedir. İşte İslâm entelektüel geleneğinin düşünsel ve bilimsel yönlerini ifade eden en önemli değer ve kavramlardan biri hikmet'tir. Hikmet kavramının Kur'ân ve hadislerde sıklıkla kullanılmış olması, düşünme, anlama ve bilme etkinliğine dinî bir değer kazandırmış ve bu kavramı

Müslüman entelektüelin zihniyet dünyasında merkezileştirmiştir. Böylece varlık, bilgi ve değer alanlarına ilişkin sarf edilen fikrî çabalar ve ulaşılan anlamlı sonuçlar, İslâm kültüründe bu kavramla ifade edilmiştir.

Hicrî ikinci asırdan itibaren başta Helenistik felsefe olmak üzere dış kaynaklı fikir ve inanç hareketlerinin tesirine maruz kalan İslâm toplumu içinde *hikmet* ve *hakîm* kavramları yeni bir takım şekillere girmiş ve bu sahada farklı tanımlar ileri sürülmüştür. Hikmet kelimesinin herkesin hoşuna giden güzel ve çekici bir manası bulunduğuna göre, filozoflar felsefeye hikmet, filozoflara da hakîm ve hükemâ adını vermişlerdir. Artık, hikmet denilince daha ziyade felsefe;² hakîm denilince de filozof³ akla gelmiştir. Bu tarihten itibaren İslâm toplumunda birî dinî, diğeri felsefî mahiyette iki türlü hikmet oluşmuştur. “Acaba dinî hikmetle felsefî hikmet arasında nasıl bir ilişki vardır?” sorusu bir çok bilim adamının zihnini meşgul etmiştir. Felsefeyi tümünden reddeden ve küfür sayanlara göre dinî hikmetle yetinmek şarttır. Onlara göre, felsefeye hikmet demek, meseleyi çarpıtmaktır. Felsefe'nin hikmetle bir ilgisi yoktur. Gazalî (505/1111)'ye gelinceye kadar Sünnî alimler genellikle böyle düşündüklerinden, felsefeyi tamamen reddetmişlerdir. Gazalî ise felsefedeki aritmetik, geometri, astronomi ve mantık gibi ilimlerin dine aykırı olmadığını, bu ilimlerin Müslümanlar için faydalı olduğunu kabul edip felsefecilerin metafizikle ilgili fikirlerini reddetmiştir.⁴ Bundan sonra kısmen Sünnî çevresine giren felsefe zamanla tamamıyla bu muhite yerleşmiştir. Bilhassa Kelâm ve Tasavvuf disiplinleri üzerinde etkili olmuştur. Mücerred bilgilere nazarî hikmet, tatbikî bilgilere de amelî hikmet denilmiştir. Daha sonra nazarî hikmete ağırlık verilmiştir. Böylece İslâm'daki amelî ve tatbikî hikmet anlayışı nazarî ve mücerret bir şekle sokulmuştur.⁵

Diğer taraftan İbn Rüşd (595/1198) gibi bilginler, dinî hikmetle felsefî hikmet arasında tam bir uygunluk görmekteydiler. Onlara göre her peygamber hakîmdir, ama her hakîm peygamber değildir. Bu yüzden aslında hakîm olan peygamberlerle hakîmler aynı şeyi söylemişlerdir. Ancak hükemânın az sayıdaki seçkin bir zümreye açık ve delile dayalı olarak anlattıkları şeyleri peygamberler bir takım teşbih, temsil ve mecazî ifadelerle geniş halk kitlelerine öğretmişlerdir. Bu itibarla felsefî hikmetle dinî hikmet arasında görünüşte bir fark veya ihtilaf olsa bile esasta böyle bir ihtilaf yoktur. Dinle felsefe arasında muhalefet değil, muvafakat vardır. Bu iki hikmeti birbirine düşman yapan, her iki tarafın cahil ve ehliyetsiz mensuplarıdır. Cahil din adamlarının körü körüne felsefî hikmetin aleyhinde bulunmaları kadar, filozof olarak geçinen ehliyetsiz hakîmlerin dinî hikmetin aleyhinde bulunmaları da hem İslâm toplumu hem de İslâm düşüncesi için zararlı olmuştur.⁶

Buna karşılık İslâm düşüncesinde *hikmet* ve *hakîm* terimleri kaynak, muhteva ve amaç bakımından Batı'dakinden farklılık arz etmektedir. Gerek Kur'ân'da gerek Hz. Peygamber'in hadislerinde ve gerekse İslâm düşünce geleneğinde hikmet ve hikmet sahibi olmak hayatın hemen bütün alanlarıyla ilişkili bir anlama kavuşturularak yüceltilmiştir. Çünkü Allah hikmet sahibidir, insanlara

gönderdiği bilgiler de başlı başına birer hikmettir ve her müslümanın hikmeti kavraması ve bizzat hikmet sahibi olması, varoluşunun da bir gereğidir. Kısaca, insanın maddi-manevî kişiliğinin gelişiminde eşya ve dünya ile kurması gereken ilişki ve bunu sağlayan bilginin kazanılması hikmetin kapsamı içindedir.

Bu çalışmamızda, ahlaken ve aklen Allah'a yönelen insanlara "verilmiş" olan hikmet kavramı üzerinde duracağız. Abbasiler döneminde Yunanca'dan yapılan tercümelemlerin etkisiyle felsefe kavramıyla karşılaşılır hale gelen "hikmet" sözcüğü, çok kapsamlı ve çeşitli disiplinlere konu olmuştur. Biz bu kavramı Kur'an açısından irdeleyerek, anlam alanını tespit etmeyi, öne çıkardığı değer yargıları ve dünya görüşüne atıflar yaparak ortaya koymayı amaçlıyoruz.

I. HİKMET KAVRAMININ ANLAM ALANI

A. Lügat Anlamı: Arapça'da Hakeme fiili "iyileştirmek amacıyla menetmek, düzeltmek; karar vermek" anlamlarına gelmektedir.⁷ Bu fiilden türetilen "hikmet" sözcüğü, "hakîm olmak, hikmetli olmak" anlamındaki **hakume yahkumu** geçişsiz fiilinin mastarıdır.

Dilbilimciler, Arapça hakeme kökünden türetilmiş olan sözcüğün anlamını aynı köke mensup öteki kelimelerle bağlantılı olarak vermektedirler. Örneğin Cevherî, (398/1007) hikmet sözcüğünü "yargıda bulunmak" anlamındaki "hüküm" ve "engellemek, alıkoymak, gem vurmak, sağlam yapmak" gibi anlamlara gelen "ihkâm" maşarıyla irtibatlandırmaktadır. Cevherî, bu iki sözcük arasındaki anlam ilişkisini daha da yakınlaştırarak hüküm'ün genel yargı anlamı dışında "ilme dayalı hikmet", daha açık ifadeyle "ilmî hüküm" anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu sebeple Cevherî, *hakîm* sözcüğüne, hikmetin ihkâm ile bağlantısı nedeniyle hem "âlim ve ilmî hüküm sahibi" hem de "işleri gereği gibi sağlam ve kusursuz yapan" manalarını yüklemektedir.⁸

Kelimelerin lügat anlamlarıyla İslâm düşünce geleneği içinde kazandığı anlamlar arasındaki ilişkileri gösterme hususunda oldukça başarılı olan İbn Manzûr (711/1311), yukarıda zikredilen karşılıklara ilave olarak hikmetin, özellikle Allah'a nispeti halinde "en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek" manasına geldiğini belirtmektedir. Buna göre hakîm olmak demek, "sanatların inceliklerine derinlemesine vakıf olup, gereğini en sağlam ve kusursuz şekilde yerine getirmek" demektir. Yine buna göre, *hikmet* ve *hüküm* kelimeleri, "bilmek" (ilim) ve "anlamak" (fık) kelimeleriyle eş anlamlı olmaktadır. Daha sonraki aşılarda görülen anlam kaymasının Kur'ân'da bulunmadığına şu âyetler misâl olarak verilebilir: "*Daha çocuk iken ona (Yahyâ'ya) hüküm (hikmet) verdik.*"⁹ "*Erginlik çağına girince ona (Yûsuf'a) hüküm (hikmet) ve ilim verdik.*"¹⁰ Bu her iki âyette geçen "hüküm", bilme ve anlama manasıyla hikmet demektir. Ancak hüküm kelimesinin "ilim ve fık" yanı sıra "yargıda bulunmak (kazâ)" anlamının olduğu da belirtilmelidir. Bu nedenle Allah'a "el-Hakîm" denilişi öncelikle "hükümün O'nun oluşu" ile ilişkilidir. Dolayısıyla Allah'ın *el-Hakîm* ve *el-Hakem* isimleriyle anılmasını onun *el-Hâkim* oluşuyla ilişkilendiren görüşler, *Kadîr* ve *Kâdir* arasındaki anlam ortaklığının da gösterdiği gibi, isabetlidir. Ni-

tekim Kur'an-ı Kerim'e de *el-Hakim* sıfatının verilmesi "insanların hak ve sorumluluklarına ilişkin konularda hükmedici (el-hâkim)" oluşu ve içinde herhangi bir çelişki ve müphemlik barındırmama anlamında "el-muhkem" olması nedeniyledir. İbn Manzur, hikmetin insana nispet edildiği durumlarda aşırıktan uzak olma, dengeli, orta yol üzere bir tutum izleme, kısaca adalet niteliği taşıma anlamına geldiğini belirtmektedir. Cahiliyye şairlerinden Tarafa'nın tanıklığına müracaatla eski Arapların "el-muhakkem" kelimesini hikmetli, tecrübeli, olgun kimse" anlamında kullandıklarına değinen İbn Manzur, beşerî hikmetin tecrübî birikim ile ilişkisine işaret etmektedir. Buna göre bir kimsenin *hakim* olduğu söylendiğinde tecrübelerin onu böyle yaptığı kastedilmektedir.¹¹

Klasik sözlüklerin verilerini modern bir tarzda yeniden derleyen Lane, hikmetin ilk anlamını "cahilâne davranışlardan alıkoyan şey" şeklinde belirlemiş, hikmetin bilgi (ilim) ve yargı (hüküm) ile alakasının yanı sıra davranış (amel) ile ilişkisine de dikkat çekmiştir. Buna göre hikmet, aklî melekenin hem ilmî hem de amelî niteliğini göstermektedir. Bir başka ifadeyle hikmet, epistemolojiye bağlı olarak ahlâkla da doğrudan ilişkilidir. Bu nitelik sayesinde insan yalnızca nesnelere hakikatini değil, ona göre davranmayı da bilir. Allah için kullanıldığında ise hikmet, nesnelere bilmek ve en mükemmel biçimde icad etmek anlamına gelmektedir.¹²

Üzerine binilen bir hayvanı, sağa sola sapmadan istenilen yöne sevk etmeye yaradığı için Arapça'da dizgine de 'hakeme' veya 'hikmet'¹³ denilmiştir. Genellikle yanlış yollara düşmekten koruyup doğru yola yönelttiği için düşünceye de hikmet denilmiştir. Bu duruma göre bir binek veya yük hayvanı için dizgin ve yular ne ise insan için hikmet de odur.

B. İstilah Anlamı: Din ve felsefe alanında kullanılan geniş kapsamlı bir sözcük olan hikmet, kullanıldığı yer ve konulara göre farklı anlamlar ihtiva etmektedir. İslâm alimleri, oldukça kapsamlı olan hikmeti çeşitli şekillerde tarif etmişlerdir. Örneğin, Cürcânî'ye (816/1413) göre hikmet "nesnelere, varlık itibarıyla nasıl iseler, aynı mahiyet üzere olan hakikatlerini beşerî gücün elverdiğince araştıran bir ilimdir". Bir alet ilmi olmayan hikmet teorik temellere sahiptir. Ayrıca teorik aklın cerbeze ve aptallık denilen iki aşırı olumsuzluğun tam ortasında denge durumunda olması da hikmettir. Cürcânî'nin verdiği bu tanımlarda dönemindeki felsefî telakkinin etkisi açıkça görülmektedir. Hikmetin "ilim-amel bütünlüğü, gerçeği ifade eden her türlü söz, gereksiz lafızlardan arındırılmış akla uygun özlü söz" gibi anlamlarına işaret eden Cürcânî, kelimenin bazı tamlamalarla birlikte kazandığı manaları da belirtmektedir. Buna göre "ilâhî hikmet", beşerî güç ve iradenin yönlendiremediği, kontrol edemediği, maddeden arınmış ontolojik gerçekliğe sahip varlıkların durumlarını araştıran bir bilim dalı olup, bu tanımla metafizik disiplini ifade etmektedir. İlâhî hikmetin daha genel ilmî anlamı ise nesnelere hakikatlerini nasılsalar öylece bilmek ve ona uygun davranmak şeklinde verilmektedir. Tanımda "bilme" ve "davranma"nın zikredilmesi aynı zamanda ilâhî hikmetin teorik ve pratik kısımlara ay-

rılmasıyla paralellik arz etmektedir. Cürcânî, hikmetin daha özel kullanımlarını da vererek hukukî ve ahlâkî ilkeler çerçevesinde “dile getirilmiş hikmet” (el-hikmetü'l-mantûk bihâ) ve sadece bazı manevî seçkinlere has olan “dile getirilmeyen hikmet” (el-hikmetü'l-meskût anhâ) kavramlarından söz etmektedir.¹⁴

Tehânevî (1158/1745), hikmeti genel olarak “söz ve davranışı sağlamlaştırmak” şeklinde tanımladıktan sonra, “hikmet ilmi” (ilmü'l-hikme) tabirinin felsefe karşılığında kullanıldığını belirtmektedir. Hikmetin hakikat bilgisi olduğunu, bu bilginin esasen amele yönelik bulunduğunu ve söz konusu amellerin şer'î yükümlülüklerimizde ifadesini bulduğunu belirten Tehânevî, hikmetin aklî gücün itidalini ifade eden tanımıyla tasavvufta kazandığı “nefsin ve şeytanın âfetlerini ve bunlardan koruyucu mânevî riyâzet yollarını bilmek” şeklindeki anlamını da ilave etmektedir.¹⁵

Son devir Türk müfessirlerinden Elmalılı M. Hamdi Yazır (1942), öncelikle *hüküm*, *hükûmet* ve *ihkâm* kelimeleriyle ilişkisinden dolayı hikmet kavramının kullanıldığı bağlama dikkat etmenin gerekli olduğunu altını çizmektedir. Elmalılı, eserinde bu terime verilen çeşitli anlamları yirmi iki madde halinde vermekte, kendisi ise bunlara bir yenisini katmadan, 23. maddede hikmetin “bunların hepsi”nin olduğunu söylemektedir.¹⁶

Aşağıda vereceğimiz hikmet tanımının ise yukarıda yer verdiğimiz hikmet tanımlarına nazaran daha derli toplu olduğu söylenebilir:

Hikmet, evrenin sırlarını çözmek, ibadetlerin sırlarını kavramak, eşyanın hakikatini anlamak, baktığı yerde Allah'ın âyetlerini, tecellilerini, isimlerinin cilvelerini görmek, bütün bu cilvelerden geçip, âyetleri aşip Allah'a ulaşmak, bunun yolunu keşfetmek, bu yolda dosdoğru yürümek, kainat kitabı ile Kur'an kitabının ve bunların özü olan insan kitabının aynı olduğunu kavrayıp; “yürüyen kitap” olmaktadır.¹⁷

Yukarıda yapılan bütün bu tanımlardan hikmetin derin bir bilgi ve vukufa dayanan, ince-derin bir gerçeği dile getiren yararlı bilgi ile salih amel olduğu söylenebilir. Bu da bilgi yanında eylemin de hikmeti meydana getiren temel unsurlar arasında yer aldığını göstermektedir. Bu bilgi aynı zamanda düşünce ve tefekkürün semeresi olmaktadır. İnsanları, iyi ve güzel olana yöneltmek amacıyla kötü ve çirkin olan şeylerden alıkoymak anlamına da gelen hikmet, sırf bir bilgi, mücerred ve nazarı bir ilim değildir. Varlıklar arasında alaka ve irtibatı, olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisini anlamak maksadıyla, harcanan çabalar sonunda elde edilmiş amelî, tatbikî ve tecrübî bir bilgi, şuurlu bir anlayış ve derin bir kavrayıştır. *Hikmetin aslına bakılarak bilgi, sonucuna bakılarak amel* şeklinde nitelenmesi mümkündür. Fakat hiçbir zaman amelsiz ilme veya ilimsiz amele ve söze hikmet denilmez.

Yine yapılan bu tanımlardan hikmet kavramında mutlaka şu beş unsurun mevcut olduğu anlaşılmaktadır: Bilgi, eylem, gaye, fayda ve sebep.¹⁸

II. KUR'AN'DA HİKMET KAVRAMININ KULLANILIŞI

Kur'an-ı Kerim'de *hakeme* ve türevleri fiil formunda 84 yerde; “*hikmet*” şeklinde 6'sı Mekkî 13 tanesi de Medenî sûrelerde olmak üzere toplam 19 âyet-

te 20 kez ve hikmet sahibi anlamındaki “**hakîm**” olarak ise 97 defa zikredilmektedir.¹⁹

Kur'ân'da kullanılan hikmet kelimesinin geçtiği âyetleri şu şekilde tasnif edebiliriz:

1. Peygamberlerle ilgili olanlar:

a) Genel olarak Allah, peygamberlere Kitap ve hikmet vermiştir.²⁰

b) Kendilerine hikmet verilen peygamberler arasında isimleri özellikle zikredilenler şunlardır: Hz. Davûd,²¹ Hz. İsa²² ve Hz. İbrâhim soyu.²³

2. Hz. Peygamber ile ilgili olanlar.²⁴

3. Genel olarak hikmeti takdirle yad etme şeklinde olanlar.²⁵

4. Bizzat Kur'ân.²⁶

Kur'ân-ı Kerim'de hikmet kavramı, on yerde “kitap”²⁷, üç yerde “mülk”,²⁸ iki yerde “Tevrât ve İncil”²⁹ ve birer defa olmak üzere de “mev'iza”,³⁰ “hayır”,³¹ “fasl-ı hitâp”³² ve “âyet”³³ kelimeleriyle birlikte zikredilmiştir. Sadece bir yerde geçen “hikmetün bâliga”³⁴ terkihi ise bizzat Kur'ân-ı Kerim'i ifade etmektedir.

Lügat anlamı açısından hikmet kavramı ile ilişkili olması ve hatta yer yer eşanlamlılığı nedeniyle Kur'ân'da “hüküm” sözcüğünün geçtiği bazı âyetleri de aynı bağlamda değerlendirmek gerekir. Buna göre Hz. İbrahim Allah'a “*Rabbim bana hüküm (hikmet) ver ve beni iyiler arasına kat*”³⁵ şeklinde dua etmiştir. Allah İsrailoğulları'na Kitap, hüküm ve nübüvvet vermiştir.³⁶ Örneğin Lût'a, Dâvûd ve Süleymân'a hüküm ve ilim;³⁷ Yûsuf³⁸ ve Yahyâ'ya da henüz çocuk yaşta iken hüküm (hikmet) verilmiştir.³⁹

Hikmetle birlikte kullanılan kitap, mülk, Tevrat, âyet vb. kelimeler, hikmetin hangi anlama delâlet ettiği hususunda çeşitli yorumlara yol açmıştır. Kur'ân terminolojisine ilişkin günümüze ulaşmış en eski metinlerden biri olan Mukâtil b. Süleymân'ın (150/767) *el-Vücûh ve'n-Nezâir* adlı eserinde hikmetin beş “vech”i olduğu belirtilmiştir.⁴⁰

1. Kur'ân'da emir ve nehiy kipleriyle geçen öğütler,⁴¹ 2. Anlayış (fehmi) ve ilim anlamında hüküm,⁴² 3. Nübüvvet,⁴³ 4. Kur'ân'ın tefsiri,⁴⁴ 5. Bizzat Kur'ân.⁴⁵

Kur'ân terminolojisinin en yetkin simalarından biri olan Râgıb el-İsfahânî (502/1108) hikmet'in Allah için kullanıldığında “eşyayı bilmek ve onu en sağlam ve kusursuz biçimde yaratmak”, insan için kullanıldığında ise “mevcûdatı bilip hayırlar işlemek” anlamına geldiğini söylemektedir. Lokmân'a nispet edilen hikmet bu anlamdadır. Kur'ân için “el-Hakîm” vasfı kullanıldığında, bu onun hem hikmeti içerdiği hem de hükümlerinin muhkem olduğu anlamına gelmektedir. Böyle olmakla birlikte “hüküm” sözcüğü hikmet'ten daha geneldir. Zira her hikmet hükümdür, fakat her hüküm hikmet değildir. Genel olarak hüküm, aksi de doğru olabilecek bir önerme iken, özellikle doğru önerme anlamında kullanılan hüküm, hikmet ile eşanlamlıdır.⁴⁶

Kur'ân terminolojisinin yetkin simalarından bir diğeri olan Fîrûzabâdî (817/1415) ise, *Besâiru Zevi't-Temyîz* adlı eserinde hikmetin, Kur'ân'da altı “vech”inin olduğunu belirtmektedir.⁴⁷

1. Nübüvvet ve risâlet.⁴⁸ 2. Kur'ân, tefsîr, te'vîl ve te'vîlde doğruya isabet.⁴⁹ 3. İncelikleri anlamak ve dini kavramak.⁵⁰ 4. Vaaz ve tezkîr.⁵¹ 5. Kur'ân âyetleri, emirleri ve yasakları.⁵² 6. Aklın, şer'î hükümlere uygunluğuna hücceti.⁵³

III. KUR'AN'DA HİKMET KAVRAMININ GEÇTİĞİ AYETLER

Yukarıda tasnifini yaptığımız âyetleri daha detaylı bir şekilde analiz ederek hikmet kavramının anlam alanını tespitte çalışacağız.

A. Genel ve Özel Olarak Peygamberlerle İlgili Olan Hikmet

Kur'ân'da Allah'ın hem genel olarak peygamberlere hem de Hz. Davûd ve Hz. İsa gibi isimleri özellikle zikredilen peygamberlere hikmet verdiği ifade edilmektedir.

1. Genel olarak bütün peygamberlere hikmet verildiğini ifade eden âyette şöyle buyrulmaktadır: *"Allah peygamberlerden sağlam söz aldığı anda: 'Andolsun size kitap ve hikmet verdim. Sonradan sizde bulunanı doğrulayan bir peygamber geldiğinde ne olursa olsun ona inanacaksınız ve ne yapıp yapıp ona yardım edeceksiniz. Bunu kabul ettiniz mi ve ağır andımı üzerinize aldınız mı?' dedi. Peygamberler de 'Kabul ettik' dediler. Allah da 'O halde ben de sizinle beraber şahitlerden olduğuma şahit olun' demişti."* (3. Âl-i İmrân 81).

Razi (606/1209)'ye göre, buradaki kitap'tan maksat, indirilen ve okunan bir metin; hikmet'ten maksat ise, kitabın içermediği ayrıntılı hükümleri bildiren vahiydir.⁵⁴ Görüldüğü gibi, Razî, buradaki hikmete, bilinen vahyin dışında peygamberlere vahiy geldiği ve bu vahyin içeriğinde hükümler bulunduğu şeklinde anlam yüklemektedir.

2. İsimlerine atıf yapılan peygamberler: Hz. Dâvûd ve Hz. İsa. Ayrıca, Hz. İbrahim ehline verilen hikmeti de burada ele almak istiyoruz.

a) **Hz. Dâvûd:** Hz. Dâvûd'a iki âyette 'mülk' ve 'fasl-ı hitâb'la⁵⁵ birlikte hikmet verildiği ifade edilmektedir: *"...Allah Dâvûd'a hükümdarlık (mülk) ve hikmet verdi ve ona dilediğinden öğretti..."* (2. Bakara 251) ve *"Onun hükümlerini kuvvetlendirmiştik. Ona hikmet ve fasl-ı hitâb vermiştik."* (38. Sâd 20).

Taberî (310/923), Hz. Dâvûd'a verilen 'mülk'ün siyâsî otorite (sultan), 'hikmet'in ise nübüvvet olduğunu ifade etmekte, böylece onun şahsında siyâsî ve manevî otoritenin birleştiğini vurgulamaktadır.⁵⁶ Râzî ise, 3. Âl-i İmrân 164 ve 4. Nisâ 54. âyetlerinde geçen "hikmet" in nübüvvet anlamına geldiğini ifade etmektedir. Fakat aynı âyetteki *"ve ona dilediği şeyleri öğretti"* cümlesi Hz. Dâvûd'a nübüvvet yanında hükümlerini takviye edecek çeşitli sanat ve kabiliyetlerin verildiğini de göstermektedir. Dolayısıyla, peygamberlere nübüvvet anlamında hikmet verilmiş olması, onların öğrenmekten müstağni olmaları anlamına gelmemektedir.⁵⁷

b) **Hz. İsa:** Hz. İsa ile ilgili pasajların ikisinde Allah'ın Hz. İsa'ya "kitap" ve "hikmet" öğrettiği, birinde ise Hz. İsa'nın kavmine hikmeti getirdiği ifade edilmektedir:

"Allah ona (İsâ'ya) kitabı (yazmayı), hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretecektir." (3. Âl-i İmrân 48).⁵⁸ Ayetteki hikmet, Allah'ın Kitab'ın dışında vahyettiği sünnet⁵⁹ ve helal-haramın beyanı⁶⁰ şeklinde yorumlanırken, Râzî, âyetteki "hikmet" in Tevrat ve İncil'den önce zikredilmiş olmasını, ilâhî kitaplara ait sırların ancak akfî ve şer'î ilimlerin kavranmasıyla öğrenilebileceğine dikkat çekmektedir. Bundan kutsal kitaplardaki derin anlamların kavranabilmesi için hikmetin bir ön şart olduğu anlamını çıkarmaktadır.⁶¹

"İsâ açık belgeleri getirdiği zaman: 'Size hikmeti getirdim ve ayrılığa düştüğünüz şeylerin bir kısmını açıklamak üzere geldim...' (43. Zuhuf 63).

Hiz. İsâ'nın toplumuna getirdiğini söylediği hikmet; "İncil" veya "hükümler",⁶² "Nübüvvet ve Kitap"⁶³ olarak yorumlanırken, Râzî, buradaki hikmeti, Al-lâh'ın zât, sıfat ve fiillerini bilmek şeklinde açıklamaktadır.⁶⁴

c) **Hiz. İbrahim ailesine verilen hikmet:** Hiz. İbrâhim ehline Kitap, hikmet ve geniş bir servet verildiğini ifade eden âyet şöyledir: "Yoksa onlar, Allah'ın kendilerine bol nimetinden verdiği kimseleri mi çekemiyorlar? Şüphesiz Biz, İbrahim ailesine Kitap'ı ve hikmeti vermiştik, böylece onlara büyük bir hükümlerlik vermiştik." (4. Nisâ 54). Hiz. İbrâhim'in ailesine verildiği belirtilen hikmete dair müfessirler arasında farklı görüşler vardır. Örneğin Taberî, Hiz. İbrâhim soyuna verilen hikmetin, okunan bir metin olarak Kitap'ın yanı sıra, okunmamakla birlikte vahyedilmiş hakikatler olduğunu belirtir.⁶⁵ Razi'ye göre, buradaki hikmet, Kitap'ın sırları, incelikleri ve gayesine ilişkin bilgiyi içermektedir. Buna göre doğrudan doğruya Kitap'a dair bilgi, İslâm'ın zahirî hükümlerini açıklamayı, hikmet ise İslâm'ın derin anlamlarını kavramayı mümkün kılmaktadır. Esas itibarıyla ilmî mükemmelliğe de bu ikisiyle ulaşılmaktadır.⁶⁶ Kimi müfessirler ise hikmetin nübüvvet olduğunu belirtmektedir.⁶⁷

Buraya kadar anlatılanlardan Allah'ın, hem genel olarak bütün peygamberlere hem de Hiz. Davud ve Hiz. İsa gibi isimlere özel atıfta bulunarak onlara *kitap, mülk, güzel ve delilli konuşma yeteneği* ile birlikte *hikmet verdiği* ve *hikmet öğrettiği* anlaşılmaktadır. Müfessirlerin hikmete verdiği anlamlardan "nübüvvet" ve "Kitap'ın içermediği ayrıntılı hükümleri bildiren vahy/sünnet" in ön plana çıktığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

B. Hiz. Muhammed İle İlgili Olan Hikmet

Kur'an'da kullanılan hikmet kavramının birçoğu Hiz. Peygamber'le alakalıdır. Kendisine "Kitap" indirilen bir peygamberin Allah'ın kendisine öğrettiği/verdiği hikmeti gönderildiği topluma öğretmesi kadar doğal bir şey olamaz.

1. İçinde Hiz. Peygamber'in misyonundan birkaçının sayıldığı âyetlerin birinde Hiz. İbrahim'in: "Rabbimiz! İçlerinden kendilerine, Senin âyetlerini okuyacak, Kitap'ı ve hikmeti öğretecek ve onları arıtacak bir elçi gönder. Çünkü her zaman üstün gelen, her şeyi yerli yerince yapan yalnız Sensin" (2. Bakara 129) şeklindeki duasına Allah Teâlâ: "Allah inananlara, kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyan, onları temiz çıkaran ve onlara Kitap'ı ve hikmeti öğreten

bir elçi göndermekle iyilik yapmıştır. Oysa onlar, önceleri apaçık şaşkınlık içinde idiler." (3. Al-i İmrân 164)⁶⁸ tarzında icabet etmiştir.

Taberî, birinci âyet olan 2. Bakara 129. âyetin tefsirini yapmadan önce bu radaki hikmetin ne olduğuna dair alimlerin ihtilaf ettiğini; kiminin "sünnet" kiminin de "dini bilmek ve anlamak" anlamına gelebileceğini naklettikten sonra, "kendine göre doğru" olan hikmet tanımının şu olduğunu belirtmektedir: "Bilgisi ancak Hz. Peygamber'in açıklamasıyla idrâk edilebilecek olan Allah'ın hükümlerini bilmek, bu ve bunların delâlet ettiği diğer hükümleri kavramaktır. Bu özelliğinden dolayı hikmet, hak ve bâtılın arasını ayıran anlamındaki 'hüküm'den alınmıştır." Taberî'ye göre hikmet, peygamberlik görevinin bir yönüdür. Peygamberin kendisine indirilen Kitab'ı gönderildiği topluma öğretme sürecinde Allah'ın hükümlerini nasıl açıklayacağını bilmesine ve bu hükümleri insanlara bildirmesine, ayrıca bu şekilde elde edilen bilgiye hikmet denir. Kısaca ona göre "verildiği" belirtilen hikmet "söz ve fiilde isabet"tir.⁶⁹ Zemahşerî'ye göre buradaki hikmet, yasa ve hükümlerin beyanıdır.⁷⁰

Hikmete verilen çeşitli anlamların sonuç olarak Kur'ân ve/veya Sünnet'e delâlet ettiğini belirten⁷¹ Kurtubî (ö. 671/1273), "...Onlara Kitab'ı ve hikmeti öğretir..." âyetindeki öğretim işinin peygambere nispet edilmesinin mantikî sonucu olarak hikmetin "Kitab'ın doğru yorumu ve uygulanması" anlamıyla sünnet kavramına yaklaştığını söylemektedir.⁷²

2. Hz. Peygamber'le ilgili bir başka âyette ise şöyle buyrulmaktadır: "...Allah sana Kitab'ı ve hikmeti verdi ve sana bilmediğini öğretti. Allah'ın sana lütfü büyük olmuştur." (4. Nisâ 113). Ayetteki hikmete; Kur'ân'da mücmel olarak bulunan helal-haram, emir-nehiy, ahkâm ve va'd-vaîd gibi hükümler,⁷³ sünnet,⁷⁴ vahiy ile hüküm vermek⁷⁵ ve Kur'ân'daki hükümlerin ayrıntılı olarak ortaya konulması⁷⁶ gibi anlamlar yüklenerek hikmetin Hz. Peygamber'in uygulamalı sünneti olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bir başka ifadeyle hikmetle, Kur'ân'da mücmel olarak bulunan hükümlerin Hz. Peygamber tarafından uygulanışı, hayata geçirilişi anlatılmak istenmektedir.

3. "...Allah'ın âyetlerini alaya almayın. Allah'ın size olan nimetini, öğüt vermek üzere size indirdiği Kitab'ı ve hikmeti hatırlayın..." (2. Bakara 231). Aslında bu âyet doğrudan Hz. Peygamber'le alakalı değil, inananlarla ilgilidir. Ayetteki "hikmet"i Kurtubî, "Kitab'ta nass bulunmayan konular hakkında Rasûlullah'ın Allah'ın muradını açıklayan sünneti" şeklinde yorumlamaktadır.⁷⁷ Görüldüğü gibi, Kurtubî'ye göre hikmet, sünnet olmaktadır.

4. Hz. Peygamber'in eşlerine yönelik olarak verilen hikmeti de bu bağlamda değerlendirebiliriz: "Evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmetini düşünün. Şüphesiz Allah her şeyin özünü bilir, haber alır."⁷⁸ Ayetteki hikmet, hemen hemen müfessirlerin tamamı tarafından "sünnet" olarak yorumlanmıştır.⁷⁹ Razî ve Mevdûdî de sonuç olarak diğer müfessirlerle aynı şeyi söylemekle birlikte, sünneti biraz daha yorumlayarak açıklamaktadırlar. Sözgelimi Razî, hikmetin Hz. Peygamber'in sözleri olduğunu bununla da yükümlülüklerin namaz ve zekata münhasır olmadığını vurgularken,⁸⁰ Mevdûdî ise, hikmetin, Hz. Pey-

gamber'in gerek kendi sözleri, gerekse eşsiz mükemmellikteki kişiliği ile insanlara öğrettiği değerli bilgileri kapsadığını söylemektedir.⁸¹

Yukarıdaki verilen bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Hz. Peygamber'e verildiği belirtilen "hikmet"e müfessirlerin çoğunluğu "sünnet" anlamını yüklemektedir. Dolayısıyla bu husus, sünnetin menşei meselesini gündeme getirmektedir. Sünnetin kaynağı meselesi, İslâm düşünce tarihinde her zaman güncelliğini koruyan ve en çok tartışılan konuların başında gelmektedir.⁸² Sünnetin kaynağı ile ilgili tartışmalarda üç hakim düşünce yer almaktadır: *Birincisi*, Kur'ân dışında hiçbir vahyin olmadığını savunanların görüşü; *ikincisi*, sünnetin tamamının vahiy ürünü olduğunu söyleyenlerin görüşü ve *üçüncüsü* ise, sünnetin bir kısmının vahiy diğer bir kısmının ise Hz. Peygamber'in içtihatları olduğunu söyleyip iki görüşü mezcedenlerin görüşü.⁸³

Bazı araştırmacılar, kimi âyetlerden⁸⁴ Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber ile Kur'ân vahiy dışında iletişim kurduğunun anlaşıldığını söylemektedirler.⁸⁵ Bu âyetlerin bir kısmından böyle bir sonuca ulaşmak zor ise de, bunlardan sadece birkaçı bu iddiaya delil olabilecek niteliktedir.⁸⁶

Bize göre de, sünnetin kaynağının bir kısmı vahiy, diğer bir kısmı ise Hz. Peygamber'in içtihatlarıdır. Bu husustaki naklî ve akfî deliller, sünnetin tamamının vahye dayandığını ispatlamadığı gibi, tümünün ictehad ürünü olduğunu da ispatlamamaktadır. Sünnette beşerî unsur olduğu gibi,⁸⁷ vahiy unsuru da vardır. Dolayısıyla Kur'ân'daki hikmetin sünnet olduğu yönündeki görüşlere katılmadığımızı belirtmek isteriz. Nitekim İbn Kesîr (774/1373) de, 2. Bakara 269. âyetteki hikmeti sünnetle olmasa bile nübüvvetle özdeşleştiren görüşü tartışmalı bulmakta, tıpkı Râzî⁸⁸ gibi hikmetin peygamberliğe tahsis edilemeyeceği görüşünü benimsemektedir. Ona göre hikmet, en yüksek beşerî tecellisi nübüvvet olan daha kapsamlı bir terimdir. Çünkü hikmetin peygamber olmayanlara da verildiği bilinen bir husustur.⁸⁹

Bazen vahiyle ilişkilendirilen bazen de "öğretilen" bilgi şeklinde tanımlanan hikmet, beşerî bir karakter taşımasıyla önemli bir özellik arz eder. İnsanî bir düşüncenin hikmet tanımına girebilmesi için doğrudan vahiy ile bağlantılı, ona dayalı olması gerekir. Salt vahiye beşerin hiçbir katkısı olmazken, hikmet insanî bilgi ile ilahî bilgi kategorilerinde ortak bir sınır teşkil eder. Yani vahiy ile öğretilen bazı bilgiler hikmet olabileceği gibi, insanın bu bilgilere dayalı geliştireceği bilgilerin toplamı da hikmet olabilir. Bu alanda en büyük pay, en üstün merteye kuşkusuz peygambere aittir. Nitekim İmam Şafî (204/819) sünneti hikmet ile tanımlamış ve "Hikmet, Allah'ın Rasulünün sünnetidir."⁹⁰ demiştir. Bu, elbette hikmetin yalnızca sünnetle sınırlandırılması anlamına gelmemelidir.⁹¹ Çünkü gerek Kur'ân gerekse hadis kaynaklarından Hz. Peygamber'in, hikmeti peygamber olmayanlara da izafe ettiğini anlıyoruz.⁹²

Şu halde hikmet, derece farkıyla peygamberden bilge kimseye ve hatta sıradan insana kadar yayılma gösterebilen geniş bir kavramdır. Bu kavramın sınır tanımaz dünyasında nebevî hikmet bütün hikmetleri belirler, onlara kıstas olur,

aynı zamanda ilham kaynağı ve hareket noktası teşkil eder. Nebevî hikmeti hemen salih amel, takvâ, gayret, ilimde rûsuh sahibi âlimlerin hikmeti izler. Kıscası, hikmet vahyin yol göstericiliğinde insanoğlunun en meşru kalb ve zihin faaliyetidir. En bariz vasfı, insanı ilahî vahyin öğrettikleri ve haber verdikleriyle düşünmeye sevk etmesi, varlığın nihaî sorunlarını vahyî bir bağlamda ele almayı kaçınılmaz kılmıştır.

C. Hikmetin Takdirle Yad Edilmesi

Kur'ân'da peygamberlere verilen hikmetin dışında, Allah'ın dilediği insanlara da hikmet vereceği; tebliğ yöntemi olarak insanların hakikate hikmetle davet edilmesi gerektiği; Allah'ın insanlardan uyulmasını isteyerek bildirdiği emir ve yasakların birer hikmet olduğu ve peygamber olup olmadığı şüpheli olmakla birlikte dünyevî üstünlüklere, kazançlara değer vermeyen ve ruh dinginliği için çaba gösteren bilge kişilerin prototipi olan Lokman'a şükretmesi için hikmet verildiği gibi hususlar hikmeti takdirle yad etme olarak sunulmaktadır.

1. 2. Bakara 269: *“O hikmeti dilediğine verir. Kime de hikmet verilmişse, ona çok iyilik verilmiştir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.”*

Taberî, âyetteki hikmetin ne olduğu hususunda ihtilaf edildiğini, “Kur'ân ve Kur'ân'ı anlamak, söz ve fiilde isabet, dini bilmek, fehm, haşyet ve nübüvvet” gibi anlamlar verildiğini, ancak bunlardan “söz ve fiilde isabetin” bu görüşlerin hepsini kapsadığını belirtir.⁹³

Zemahşerî (538/1144), Allah'ın dilediğine büyük bir iyilik olarak verdiği hikmeti “ilim ve amel uygunluğu” şeklinde tefsir etmiştir. Ona göre Allah katında *hakîm*, ilmiyle amel eden âlimdir. Bu nedenle âyetin sonunda zikredilen “akıl sahipleri” ilmiyle ameli birbirine uygun olan hikmet sahipleri şeklinde anlaşılmalıdır.⁹⁴

Râzî, bu âyeti tefsîr ederken, konuya ilişkin yukarıda görüşüne yer verdiğimiz Mukâtil b. Süleymân'ın eserine dayanarak hikmetin dört anlamının (Oysa Mukâtil'e göre beştir⁹⁵) olduğunu ifade eder. Bu anlamların ortak yönünün ilim olduğunu, ancak doğruyu bilmenin yanı sıra doğruyu yapmanın da hikmete dahil edilmesinin gerektiğinin altını çizmektedir. Hikmetin anlamındaki bu ilmî ve amelî yönler bazı âyetlerden de çıkartılabilir. Nitekim Râzî'ye göre Hz. İbrâhîm'in, *“Rabbim! Bana hüküm (bir güç) ver...”*⁹⁶ duasındaki “hüküm” sözcüğü *nazarî hikmete* ve aynı âyetin devamındaki *“ve beni iyiler arasına kat”* duası da *amelî hikmete* delâlet etmektedir.⁹⁷ Râzî'ye göre, Allah'ın hikmet verdiği kimseye *nazarî* bilgi ve bu bilgiye dayalı olarak gerçekleştirdiği fiillerin “verilmiş” olması, yalnızca bir ilâhî takdir ve yaratmanın eseri anlamında olup, hikmeti sadece nübüvvet ile özdeşleştiren görüşlere haklılık kazandırmaz. Zira “eşyanın hakikatini bilme, güzel ve isabetli işler yapma” anlamıyla hikmet, Allah'ın yalnızca peygamberlere veya sadece Müslümanlara bir lütfu değildir. Sonuçlardan sebeplere gidebilen tefekkür, tezekkür ve tedebbür eylemleri aslında akfî bir yöneliştir. Ancak doğru bilgiye ulaşan akıl sahibi, hikmete sadece kendi

aklı başarısıyla ulaştığına inanırsa ona ulaşmasını mümkün kılan gerçek sebebi kavrayamamış olacağından hikmetten uzaklaşmış olur.⁹⁸

XIX. yüzyıl müfessirlerinden Âlûsî (1270/1853), “Allah’ın dilediği kimseye verdiği hikmetin” “nebilere hakîmi ve hakîmler nebîsi” olan en son peygamberin getirdiği şer’î bilgilere nispeti içinde anlaşılması gerektiğini, Allah’ın verdiği hikmetin Gâlfînûs, Demokritos, Eflatun ve Aristo gibi filozofların ve onların izinden gidenlerin görüşleri anlamına gelmeyeceğini belirtmektedir. Ona göre Yunan filozoflarının, çoğu düşüncelerini öğrenmektense cehaleti tercih etmek daha iyidir. Nitekim İslâm âlimlerinin bazıları Grek felsefesine ilişkin kitapların incelenmesini, Hz. Peygamber’in Tevrat’ın öğrenilmesini hoş görmeyen tavrından hareketle yasaklamışlardır. Tevrat gibi döneminin nebevî ışığı olan bir kitabın incelenmesi hoş karşılanmazken, Yunan filozoflarının zanların ayyuka çıktığı, vehimlerin ortalığı kasıp kavurduğu bir devirde ortaya attığı çarpık fikirlerle meşgul olmak elbette hoş karşılanamazdı.⁹⁹ Alûsî’nin bu yaklaşımına genel olarak katılmadığımızı ifade etmek isteriz. Belli ki, onu böyle düşünmeye sevkeden amil, döneminin felsefeye olan bakışı yani, sosyo-psikolojidir. Alûsî’nin felsefeye karşı bu olumsuz yaklaşımının hem irfanî düşüncenin açık bir yansımasını hem de döneminin felsefeye bakışını yansıttığını düşünmekteyiz.

Modernizmin ünlü simalarından olan Muhammed Abduh’un öğrencisi Reşid Rıza (1935) hikmeti, “insan iradesini hayrın ifadesi olan faydalı amele sevk eden doğru bilgi” olarak tanımlamaktadır. Hikmetin vasıtası ise “ilmî meselelerde müstakil hüküm veren; verdiği hükmü yalnızca delile dayandıran ve bu yüzden verdiği hüküm keşin olan akıl”dır. Ona göre insan ruhunda meydana gelen ilâhî ilham ile şeytanî vesveseleri ayıran şey hikmettir. “Allah’ın dilediğine verdiği hikmet”in sağladığı bu temyiz gücünün yanında, onun, doğru bilgiyi iyi davranışa dönüştürmek üzere iradeyi yönlendirici gücü de vurgulanmalıdır. Zaten hikmetin zihinde depolanmış “malumat”tan* farkı ise iradeyle olan ilişkisidir. Nitekim Abduh (1905) da bu farkı açıkça ifade etmiştir. Ona göre insan zihninde bilgi adı altında yer alan “malumat”ın ne vehim ile hakikati, ne de vesvese ile ilhamı ayırmada fayda verdiği görülmektedir. Bunun sebebi söz konusu bilgilerin iradeyi yönlendirecek kadar insanın manevî varlığında yerleşip kökleşmemiş olması; ahlâkî davranışların belirlenip yönlendirilmesinde hiçbir etkinliği olmayan ve ancak teorik tartışmalarda ortaya çıkan tasavvur ve hayallerden ibaret olmasıdır. Aynı nedenden ötürü Abduh, sözkonusu âyeti “Allah o kimseye olgun akılla bu akli en güzel şekilde kullanma iradesini verir” şeklinde yorumlamıştır. Reşid Rızâ’ya göre hocası Abduh’un bu yaklaşımı, İbn Abbas’tan rivâyet edilen “Hikmet, Kur’ân’ı anlamaktır”¹⁰⁰ sözüyle uygunluk arz etmektedir. Çünkü Kur’ân’daki doğru yolu gösteren hükümleri illet ve hikmetleriyle bilmek, insanın sâlih amel işlemlerini engelleyen vesveseleri ortadan kaldıracak olan gerçekleri bilmek demektir. Örneğin infakın illet ve hikmetini kavrayan kimse için, şeytanın fakirlikle ilgili vesveseleri engel teşkil etmeyecek, cimriliği emredışı ise, hiçbir etkiye sahip olmayacaktır. Zaten genel bir kural o-

arak Kur'ân'ı anlamak ancak olgun akılla ve bu aklın Kur'ânî hükümlere ilişkin hikmet, illet ve delilleri araştırıp kavramasıyla mümkün olur. Böylece 2. Bakara 269. âyetindeki *hikmet* sözcüğü aklın kullanımına rehberlik edecek en geniş anlamıyla açıklanmış olmaktadır. Bunun aksi bir tutum olan Kur'ân'ın hiç de onaylamadığı taklit ise, insan aklının semeresi olan hikmetten ve dolayısıyla "çok hayır"dan mahrum bırakan bir niteliğe sahiptir.¹⁰¹

Reşid Rızâ ve hocası Abduh'un hikmete bu yaklaşımından, onların rasyonel bir bakış açısına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü akla o kadar vurgu yapmaktadırlar ki, onlara göre hikmetin vasıtası akıldır ve Allah, hikmet verdiği kimseye olgun akıl ve bu aklı en güzel şekilde kullanma iradesini vermiştir.

Ayetin genel temasından ve yukarıdaki bilgilerden, hikmetin aklî bir bağış olduğu, onunla sahibinin üstün akıllı, hükmünde isabetli, sağlam görüşlü, söylediği ve yaptığı her şeyde iyiyi, hakkı ve olgun olanı esas aldığı anlaşılmaktadır. Buna göre hikmet, aklî üstünlüğün, güzel basiretin, tasarrufun, olgunluğun, vicdan ve zevk dürüstlüğü'nün, iyiliği ve gerçeği sevmenin, kötülüklerden, saçmalıklardan uzaklaşmanın tezahürüdür. Hikmetin vasıtası selim bir akıldır. Nasıl iman olmaksızın mücerred ilim, insanı dünya ve âhiret mutluluğuna erdirecek eylemleri işlemekte yetersiz kalırsa, Allah'ın hizmetine tahsis edilmemiş bir akıl da hikmetin elde edilmesinde aynı oranda yetersiz kalır. Bu bakımdan insan, eşyayı delilleriyle birlikte idrak etmeye çalıştığı ve bunun için kendisine verilmiş olan selim aklını kullanabildiği zaman hikmet sahibi olur, bir başka ifadeyle Allah hikmeti ona verir.

2. 16. Nahl 125: "*Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütü çağır; onlarla en güzel biçimde tartış...*" Tebliğ metodunun nasıl olması gerektiğini güzel bir şekilde ortaya koyan bu âyetteki hikmet genel ve sonuç olarak "Kur'ân" şeklinde yorumlanmaktadır. Sözelimi, Zemahşerî, hikmeti nebevî bilgiden bağımsız bir bilgi ve davranış şekli olarak tanımlamaz. Zira o, bu âyetteki hikmeti "gerçeği açıklayan, şüpheyi gideren delil, sahih ve muhkem söz" şeklinde tanımlayarak âyette hikmetle kastedilenin bizzat Kur'ân olabileceğini belirtmektedir.¹⁰²

Ayetteki "hikmet" ve "güzel öğüt"ün dine çağrı ile ilgili metotları ifade ettiğini belirten Râzî'ye göre hikmet, "kesin inancı ifade eden katî delil" demektir. Bu bilgilerle temellendirilmiş olan çağrının hedef kitlesi, Râzî'nin "araştırmacı hakimler/hikmet sahipleri" dediği entelektüel zümredir. Bu niteliklere sahip olanlar, ilmî açıdan insanların derecelerinin en üstünü oluştururlar. Ortasını genel halk teşkil eder. Halk ise fitratı bozulmamış kimselerden teşekkül edip çoğunluğu oluşturur. Bunlar kesin delilleri ve hikmetli bilgileri anlama derece ve istidadına sahip olmayanlardır. Bunlarla konuşmak, ancak "güzel öğüt"le mümkün olur. Karakterlerinde hakiki bilgileri ve yakîni ilimleri araştırıp elde etmek değil de, gübültü koparmak ve sırf davalasma duygusu baskın olan kimseler ise, doğal olarak çağrıya nispeten kapalı, tartışmayı seven kimseler olup, "cedel" sanatına ilişkin delillerle susturulurlar. Aslında cedel, âyetten çıkarılabileceği üzere bir çağrı biçimi de değildir.¹⁰³

3. 17. İsrâ 39: “*Bunlar, Rabbinin sana bildirdiği hikmetlerdir. Sakın, Allah'tan başka tanrı edinme, yoksa yerilmiş ve kovulmuş olarak cehenneme atılırsın.*” Allah'ın Hz. Peygamber'e ve onun şahsında tüm inananlara bildirdiği “hikmet”, aynı sûrenin 23-38.¹⁰⁴ âyetleri arasında anlatılan aklın doğruluğuna hükmettiği ve nefsin güzel bulduğu ahlak kuralları, kıssalar, hükümler ile etkin ve eşsiz nasihatlerdir.¹⁰⁵ Bütün bunlar, tüm dinlerde ve milletlerde gözetilmesi ve uyulması gerekli ahlâkî kurallar ve ilkelerdir. Nitekim Hz. Musa'nın levhalarında da bu ilkelerin yazılı olduğu bildirilmektedir. Neshi ve iptali sözkonusu edilemez. Zira bu ilkeler muhkemdir. Bu itibarla da hikmettir.¹⁰⁶ Buna göre, peygamberlerin bildirdiği vahyin içeriği yani, Allah'ın emrettiği ve/veya yasakladığı her şey aynı zamanda hikmettir. Buradan ahlâkî değerler konusunda Allah'ın mutlak bir ölçü belirlemiş olduğu sonucunu çıkartabiliriz.

4. 31. Lokmân 12: “*Allah'a şükretmesi için Lokmân'a hikmet verdik...*”

Zemahşerî, Lokmân'a verilen hikmeti onun bir peygamber değil de bir hâkim olduğu şeklindeki pek çok rivâyete dayanarak yorumlamaktadır. O, Lokmân'a verilen hikmetin bir tür bilgelik olduğunu ima ederek ona nispet edilen hikemiyattan örnekler aktarmakta, fakat asıl hikmetin ve gerçek ilmin bu ikisiyle amel edip, Allah'a olan kulluk görevini yerine getirmek ve dolayısıyla O'na şükretmek olduğunu bir kez daha vurgulayarak, verilmiş hikmetin insanı Allah'a şükre sevk eden amelî bir kıymet taşıdığını ifade etmektedir.¹⁰⁷

Râzî, Lokmân'a verildiği belirtilen hikmetin ilim-amel uygunluğu olduğunu söylerken Zemahşerî ile aynı görüştedir. Kendisine verilen hikmet sayesinde Lokmân, çağdaşı peygamberin getirdiği mesajı anlamış ve onu öylece hayata geçirmiştir.¹⁰⁸

Sonuç olarak, şükretmesi için Lokman'a verilen hikmet, ilim-amel birlikteliğinin ayrılmazlığını ifade etmektedir. Hikmet, gerçek ve doğru olan ilimdir ki, insanı nefsinde ve iradesine hâkim olarak dünya ve âhiret saadetine ulaştıracak olan iyi işleri yapmaya, buna karşılık hüsrana sebep olacak kötü işlerden de uzaklaşmaya sevkeder. Kısaca, hikmetin ilimle amelî mezcedilmiş şekli olduğunu söyleyebiliriz.

D. Bizzat Kur'ân'ın Hikmet Olarak Vasıflandırılması

Sadece bir âyette geçen “hikmetun bâliğa” (54. Kamer 5) ifadesi hemen hemen bütün müfessirlerce “Kur'ân” olarak yorumlanmıştır.¹⁰⁹ Bu ifade, mükemmel, kapsayıcı ve hedefe isabetin en yüksek derecesine ermiş anlamına gelmektedir. Bu ifadeyle, yasaklar ve haberler hikmet-i bâliğa olduğu için insanlara son noktaya ulaşmış tam bir hikmet olan Kur'ân'ın geldiği ifade edilmektedir.¹¹⁰

IV. HİKMET-İLİM İLİŞKİSİ

Hikmet terimi ile birebir ilişkisi olan kavramların başında “ilim” kavramı gelmektedir. Biz konumuz gereği bu kavram üzerinde etraflıca durmayıp, sadece konumuzu ilgilendiren yönüne temas ederek konuyu işleyeceğiz.

Kur'ân başka bilgi türlerinden bahsetmekle birlikte "ilim" sözcüğünü Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla verilen bilgi anlamında ve zannın zıddı olarak kullanılmaktadır. Müşrikler bu anlamda zanna yani, kitabî bir dayanağı olmayan yanlış bilgiye uydukları için kınanmakta ve ilme yani, Kur'ân'ın getirdiği ve sağduyunun onayladığı bilgiye uymaya çağrılmaktadırlar. Kısaca, Kur'ân'da ilim kelimesi daha ziyade "ilâhî bilgi" veya "vahiy" anlamında kullanılmaktadır.¹¹¹ Kur'ân'da ilâhî bilgi, yer yer Allah'ın ezeli ve herşeyi kapsayan bilgisinin yazılı bulunduğu bir "kitap" veya "korunmuş levhalar" (levh-i mahfûz) benzetmesiyle anlatılır. Buradaki amaç, Allah'ın bilgisindeki kesinliğin ve O'nun bilgisinin değişmeyeceğinin vurgulanmasıdır.¹¹² Böyle olmakla birlikte, gerek insanın vahyedilmiş ilahî hakikat hakkındaki ilmi, gerekse doğrudan doğruya insanın bilme melekesiyle ilgili olarak sahip olduğu dünyevî ilim kavramı da çeşitli âyetlerde yer almaktadır. Buna göre ilim ancak Allah katındandır, yani kaynağı Allah'tır. Bu anlamda ilim sahipleri ya da kendilerine ilim verilenler ilahi bilgiye muhatap olan ve bu bilginin doğruluğuna inananlardır.¹¹³

İlim, bütün "bilgi" türlerini içeren bir "bilme" etkinliğidir. Hikmet ise epistemolojik anlamda bir "anlama" etkinliğidir.¹¹⁴ Kur'ân "anlama" işlevinin "bilme" işlevinden sonra geldiğini şöyle vurgulamaktadır: "*Biz bu misalleri insanlara anlatıyoruz. Onları ancak âlimler anlarlar.*"¹¹⁵ Râzî'nin bu âyeti yorumu şöyledir:

Fitri olan bir bilgiyi insan bilir. Tefekküre dayanan bilgileri ise, ancak âlimler bilir. Zira insana açık bir konu arz edildiğinde idrak edilecek şey açık, idrak eden de akıllı olduğu için onu olduğu gibi anlar. O, bunun için daha önce bir takım şeyleri bilmeye muhtaç değildir. Ama tefekkürî ilim kendinden önce bir takım bilgilerin olmasına ihtiyaç hissettirir...¹¹⁶

Hikmetin anlamlarından birinin de "eşyanın manalarını bilmek ve anlamak" olduğunu söyleyen Elmalılı, bu tanımı teorik ve ilmî olarak nitelemekte ve "Demek ki, her bilgi hikmet olmaz, anlama da şarttır. Anlama ise bir şeyin akli suretini kavramaktır" sonucuna varmaktadır.¹¹⁷

Kur'ân'da düşünme etkinliğini ifade eden terimler insanın bilme çabasıyla da ilgilidir. Çünkü bilgiye bir soyutlama çabası olan düşünmeyle ulaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında düşünme etkinliğinin gaye sebebi bilgi olmaktadır ve hangi metodolojik perspektif esas alınıralsa alınsın düşünme geniş anlamıyla bilimsel etkinliğin olmazsa olmaz şartıdır.¹¹⁸ Bu yüzden tıpkı düşünme ile ilgili terimler gibi bilmek ve bilgi anlamına gelen ilim kelimesi ve türevlerinin Kur'ân'da yoğun biçimde kullanıldığı görülmektedir.

İlim Allah katındandır ve insana ilimden az bir şey verilmiştir. İnsana verilen veya bildirilen ilim, vahyin genel bütünlüğü içinde yer alır. Çünkü vahyi indiren, bazı seçkin insanlara nübüvvetle birlikte bilgi ve hikmeti öğreten Allah'tır. İşte insan, vahiy ve kendisine indirilip öğretilen bilgi temeline dayalı bir düşünce geliştirerek hakikati arıyorsa, bu üstün ve değerli çabasında elde ettiği bilgiler hikmettir. Hikmetin en üst mertebesini peygamber, alt mertebesini insan paylaşır. Buna göre, hikmet, vahiy ve nübüvvet temeline dayalı insanî düşünce, nazar, i'tibar, teemmül, re'y, tefekkür, tedebbür, fikh, akletme, araştırma ve incelemedir.

Hikmet ile ilim kavramları arasındaki temel bazı farkları şu şekilde özetleyebiliriz: İlim “elde edilen bilgi”, hikmet ise hem “verilen bilgi”, hem de “elde edilen bilgi”dir. İlim, hikmetten öncedir. İlim daha genel iken, hikmet ilmin bir çeşidi ve bir parçasıdır. Hikmet en tümelin (küllî) bilgisidir ve aynı zamanda en üstün bilgidir. İlim bir “bilme” ameliyesi iken, hikmet bir “anlama” faaliyetidir. Böyle olmakla birlikte her bilgi sahibi, aynı zamanda hikmet sahibi değildir. Bir başka ifadeyle, her bilgin, hakîm değil; ama her hakîm mutlaka bilgindir. İlim zahîrî bir olgudur, yani eşyanın dış yüzünün bilgisini elde etmeye yöneliktir. Halbuki hikmet, eşyanın iç yüzünün ve derinliğinin bilgisidir. Hikmet, duyulardan uzak olan şeylerin bilgisi olduğu için insanların en zor öğrenebildikleri bilgidir. Hikmet sebeplerin bilgisi olduğu için de bütün ilimlerin en öğreticisidir. Bu bakımdan hikmet sahibi (hakîm), emir verilen kimse değil, herkesin ona itaat etmesi gereken kişidir. Hikmet, gayb aleminin bilgisini konu edinirken, bilim/ilim ise, şahadet aleminin bilgisini konu edinmektedir.¹¹⁹

Sonuç

Yaptığımız bu çalışmamızda ulaştığımız sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

1. Hikmet bütün peygamberlere “kitap”la birlikte verilmiş bir ilimdir. Kitap genel olarak Allah’ın peygamberlere vahyini ifade ederken, hikmet ise bu vahyin açılımı, bir başka ifadeyle kitabın içindeki hükümlerin yorumu ve hayata geçirilmesidir.

2. Hikmet hem “verilen” hem de “öğrenilen” bir bilgi türüdür. Yani, hikmet, “kitap” gibi verilen bilgi olmakla birlikte, aynı zamanda insanların kendi çabalarıyla ve beşerî yetileriyle elde edebilecekleri bir bilgi türüdür. Bu çerçevede peygamberlerin dışındaki insanlara da hikmet verilmektedir.

3. Hikmet kavramını Kur’ân bütünlüğü içinde değerlendirdiğimizde onun doğru inanç, salih amel ve doğru düşünme yeteneği olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda peygamberlerin bildirdiği vahyin içeriği aynı zamanda hikmettir.

4. Yine bu anlamda hikmet vahyedilmiş ve vahyedilmemiş bütün sahih inanç, salih amel ve sağlıklı düşünceleri kapsar. Zira bazı âyetlerde hikmetin ‘kitap’tan ayrı olarak zikredilmesi onun hem bilinen vahyin dışında bir şey olduğunu ortaya koymakla birlikte, onunla da ilişkili olduğunu göstermekte ve büyük bir ihtimalle, kitabı okuma, anlama, kavrama ve yorumlama tarzı olmakta, hem de ahlaken ve aklen Allah’a yönelen insanlara verilmiş bir doğru muhakeme, keskin görüş ve ince düşünme kabiliyeti olduğunu çağrıştırmaktadır.

5. Ayetlerin genel temasından, hikmetin akli bir bağış olduğu, onunla sahibinin üstün akıllı, hükmünde isabetli, sağlam görüşlü, söylediği ve yaptığı her şeyde iyiyi, hakkı ve olgun olanı esas aldığı anlaşılmaktadır. Buna göre hikmet, akli üstünlüğün, güzel basiretin, tasarrufun, olgunluğun, vicdan ve zevk dürüstlüğü, iyiliği ve gerçeği sevmenin, kötülüklerden, saçmalıklardan uzaklaşmanın tezahürüdür. Hikmetin vasıtası selim bir akıldır. Nasıl iman olmaksızın mücerred ilim, insanı dünya ve âhiret mutluluğuna erdirecek eylemleri işlemek-

te yetersiz kalırsa, Allah'ın hizmetine tahsis edilmemiş bir akıl da hikmetin elde edilmesinde aynı oranda yetersiz kalır. Bu bakımdan insan, eşyayı delilleriyle birlikte idrak etmeye çalıştığı ve bunun için kendisine verilmiş olan selim aklını kullanabildiği zaman hikmet sahibi olur, bir başka ifadeyle Allah hikmeti ona verir.

6. Tarih boyunca müfessirler Kur'an'da yer alan hikmet kavramını çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. Tespit edebildiğimize göre, müfessirlerin farklı yorumlamalarında kavramın çeşitli sözcüklerle birlikte kullanılması ve müfessirlerin yaşadıkları dönemlerin ve meylettikleri mezheplerin düşünceleri etkili olmuştur. Sonuç olarak, hikmet, görünen (şehadet) ile görünmeyen (gayb) alemi epistemolojik yönden birleştiren ve kalp ile akli dengeli ve uyumlu bir şekilde kaynaştıran bir disiplindir. İnsana düşen görev, kendisini yaratan Varlık'ın rehberliği eşliğinde varoluşun gösterdiklerini akletmek, bilginin varoluşsal anlamını içselleştirmek ve erdemli değerlerin gereklerini yerine getirmektir.

² Yrd. Doç. Dr., İnönü Ün. İlahiyat Fak. Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi,

¹ Gazalî'nin anlam daraltılmasına uğratıldığını söylediği kavramlar şunlardır: *Fıkh, ilim, tevhid, tezkîr ve hikmet*. Bunlarla ilgili geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Gazalî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut ts., I, 29-38

² *Felsefe* kelimesi, Yunanca "philosophia" teriminden alınarak Arapça'ya geçmiş, oradan da dilimize aktarılmıştır. Bileşik bir terim olan "philosophia", "philos" veya "philia (sevgi)" ile "sophia (bilgi, hikmet, bilgelik)" manalarına gelen kelimelerden meydana gelmiştir. Philosophia da bilgiyi, bilgeliği sevmek ve hikmet sevgisi manalarına gelmektedir. Bu konuda bilgi için bk: Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1984, s. 69-70

³ *Filozof* tabiri, Yunanca bileşik bir kelime olan "philosohpos"dan türetilmiştir. Bu terim de, "philos (dost)" ile "sofos (Hikmet, bilgelik)" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Buna göre "philosohpos", bilgeliği seven kimse anlamına gelir. Felsefeye uğraşan kimselere hep filozof denilegelmiştir. Ancak Arap düşünürleri filozof deyimini yerine tam onun karşılığı olan "muhibbu'l-hikme (hikmeti seven, hikmet aşığı)"; felsefe karşılığında da "hikmet" tabirini kullanmışlardır. Bk. Erdem, Hüsameddin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Konya 2000, s. 23

⁴ Gazalî'nin felsefeye yönelttiği tenkitler için bk. Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul 1994, s. 249-255

⁵ Daha geniş bilgi için bk. Fenârî, Şemsüddîn b. Hamza, *Aynü'l-A'yân*, Dersaadet 1325, s. 15; Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn*, Bağdat, ts., I, 676-677

⁶ İslâm filozoflarının hikmet ve felsefeye ilişkin görüşleri için bk. Kutluer, İlhan, "Hikmet", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 506-510; Vural, Mehmet, *İslâm Felsefesi Sözlüğü*, Ankara 2003, s. 166-167

⁷ Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh*, Kahire 1982, V, 1901; İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Zekerîyya, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüga*, Beyrut 1991, II, 91; İsfahânî, Râgib,

el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, İstanbul 1986, s. 181; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb, *Besâiru Zevî't-Temyiz*, Beyrut ts., II, 491; Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Musa el-Hüseynî, *el-Külliyyât*, Beyrut 1993, s. 380

⁸ Cevherî, V, 1901

⁹ 19. Meryem 12

¹⁰ 12. Yûsuf 22

¹¹ İbn Manzur, Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut ts., XVI, 140-145. Ayrıca bk. Cevherî, V, 1902

¹² Lane, Edward William, *An Arabic English Lexicon*, Beyrut 1980, II, 617

¹³ İbn Fâris, II, 91; Isfahânî, s. 126

¹⁴ Cürçânî, Ali b. Muhammed b. Ali; *et-Ta'rifât*, Beyrut 1405, s. 123-124. Ayrıca bk. Fenârî, s. 15; Kâtib Çelebi, I, 676

¹⁵ Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-Fünûn*, Beyrut 1996, I, 701

¹⁶ Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1982, II, 915-926. Hikmetin bunlardan başka daha pek çok tanımı yapılmıştır. Bk. Maverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Beyrut, tsz., I, 344-345, 192, 208; III, 220; IV, 332; V, 84, 236, 410; VI, 6-7; Tan, Bilal, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, İstanbul 2000, 26-30

¹⁷ Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, İstanbul 1990, s. 187

¹⁸ Bu hususlarla ilgili geniş bilgi için bk. Uludağ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ankara 1995, s. 12-13; Tan, s. 157-164.

¹⁹ Bk. Abdalbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1984, s. 213-215.

²⁰ 3. Âl-i İmrân 81

²¹ 2. Bakara 251; 38. Sâd 20

²² 3. Âl-i İmrân 48; 5. Mâide 110; 43. Zuhuruf 63

²³ 4. Nisâ 54

²⁴ 2. Bakara 129; 151; 231; 3. Al-i İmrân 164; 4. Nisâ 113; 33. Ahzâb 34 (Hz. Peygamber'in eşlerine yöneliktir); 62. Cuma 2

²⁵ 2. Bakara 269; 16. Nahl 125; 17. İsrâ 39; 31. Lokmân 12

²⁶ 54. Kamer 5

²⁷ 2. Bakara 129, 151, 231; 3. Âl-i İmrân 48, 81, 164; 4. Nisâ 54, 113; 5. Mâide 110; 62 Cuma 2

²⁸ 2. Bakara 251; 4. Nisâ 54; 38. Sâd 20

²⁹ 3. Âl-i İmrân 48; 5. Mâide 110

³⁰ 16. Nahl 125

³¹ 2. Bakara 269

³² 38. Sâd 20

³³ 33. Ahzâb 34

³⁴ 54. Kamer 5

³⁵ 26. Şuarâ 83

³⁶ 6. En'âm 89; 45. Câsiye 16

³⁷ 21. Enbiyâ 74, 78-79

³⁸ 12 Yûsuf 22

³⁹ 19 Meryem 12

⁴⁰ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, (haz. Ali Özek), İstanbul 1993, s. 28-29

⁴¹ Örneğin bk. 2. Bakara 231; 3. Âl-i İmrân 48; 4. Nisâ 113

⁴² Örneğin bk. 31. Lokmân 12. Ayrıca bk. 6. En'âm 89; 19. Meryem 12; 21. Enbiyâ 79

⁴³ Örneğin bk. 2. Bakara 251; 4. Nisâ 54; 38. Sâd 20

⁴⁴ 2. Bakara 269

⁴⁵ 16. Nahl 125

⁴⁶ Isfahânî, s. 181-182

⁴⁷ Fîrûzâbâdî, II, 490-491

⁴⁸ Örneğin bk. 2. Bakara 251; 3. Âl-i İmrân 48; 38. Sâd 20

⁴⁹ 2. Bakara 269

⁵⁰ 19. Meryem 12. Bu âyetteki kelime "hikmet" değil, "hüküm"dür.

⁵¹ 4. Nisâ 54; 6. En'âm 89. Bu âyetteki kelime "hikmet" değil, "hüküm"dür.

⁵² 16. Nahl 125

⁵³ 31. Lokmân 12

⁵⁴ Râzî, Fahreddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, Beyrut 1997, III, 277

⁵⁵ *Fasl-ı Hitab*, bazı beyân âlimlerine göre "elhamdü lillâh" sözünden sonraki "emmâ ba'd"dir. İstilah olarak, fasih ve açık olan, hak ile bâtılı birbirinden ayıran, iddia sahiplerine karşı meseleyi açıklayan veciz söz, hüküm ve kaziyedir. Aynı zamanda her hangi bir şeyi inkar eden bir kimseye karşı o şeyin doğruluğunun kesin olduğunu ifade etmede yapılan yemin manasınadır. Bkz: Tehânevî, II, 1277-1278; Elmalılı, VI, 4090

⁵⁶ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, Beyrut 1992, II, 645

⁵⁷ Râzî, II, 517. Krş: Zemaşerî, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl*, y.y, ts., I, 296

⁵⁸ 5. Mâide 110. Bu âyette de Allah'ın Hz. İsa'ya "hikmeti" öğrettiği ifade edilmektedir.

⁵⁹ Taberî, III, 273; Hâzin, Ali b. Muhammed b. İbrâhim, *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, Beyrut 1995, I, 453

⁶⁰ Neseffî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, İstanbul 1984, I, 158. Ayrıca bk. Alûsî, Şihâbüddîn, *Ruhu'l-Meânî*, Beyrut 1994, II, 160

⁶¹ Râzî, III, 226; IV, 459.

⁶² Zemaşerî, IV, 262; Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrut 1988, II, 376. Ayrıca bk. Alûsî, XIII, 95

⁶³ Elmalılı, VI, 4282. Ayrıca bk. Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd, *Meâlimü't-Tenzîl*, Beyrut 1995, V, 408; Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Ebû Bekir, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1996, XVI, 72; Hâzin, V, 408.

⁶⁴ Râzî, IX, 641

⁶⁵ Taberî, IV, 143

⁶⁶ Râzî, IV, 105

⁶⁷ Begavî, II, 96; Beydâvî, II, 218; Hâzin, II, 96

⁶⁸ 3. Âl-i İmrân 164. Benzer ifadeler için ayrıca bk. 2. Bakara 151; 62. Cuma 2

⁶⁹ Taberî, I, 607-608; III, 89-91. Benzer bir yorum için bk. Râzî, II, 59; Hâzin, I, 148

⁷⁰ Zemaşşerî, I, 189

⁷¹ Kurtubî, III, 104

⁷² Kurtubî, II, 89. Ayrıca bk. Neseî, I, 192; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, İstanbul 1984, II, 137

⁷³ Taberî, IV, 275

⁷⁴ Bk. Neseî, II, 250; İbn Kesîr, II, 364

⁷⁵ Bk. Begavî, II, 160; Kurtubî, V, 245

⁷⁶ Alûsî, II, 152

⁷⁷ Kurtubî, III, 104. Ayrıca bk. Begavî, I, 302; Neseî, I, 116; Hâzin, I, 302

⁷⁸ 33. Ahzâb 34

⁷⁹ Bk: Taberî, X, 299; Kurtubî, XIV, 119; Neseî, III, 303; Alûsî, XI, 200; Elmalılı, VI, 3893

⁸⁰ Razî, IX, 168

⁸¹ Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, (çev: Heyet), İstanbul 1991, IV, 417

⁸² Hz. Peygamber'e Kur'ân dışında vahiy geldiğini ifade eden rivâyetlerin hem isnaâ hem de metin yönünden tahlil ve tenkidi için bkz: Erul, Bünyamin, "Hz. Peygamber'e Kur'ân Dışında Vahiy Geldiğini İfade eden Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkidi", *İslâmiyât I*, (1998), sayı 1, s. 55-72

⁸³ Geniş bilgi için bk. Duman, Zeki, *Vahiy Gerçeği*, Ankara 1997, s. 97-144; Kırbasoğlu, M. Hayri, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, Ankara 1999, s. 215-239; Toksarı, Ali, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, Kayseri 1994, s. 95-114; Sancaklı, Saffet, *Sünneti Doğru Anlamak*, İstanbul 2001, s. 44-40

⁸⁴ Bkz: 2. Bakara 142-145, 187, 231, 239; 4. Nisâ 113; 5. Mâide 15-16; 7. A'râf 157; 8. Enfâl 6-9; 33. Ahzâb 37; 42. Şûrâ 17, 51; 48. Fetih 15, 27; 57. Hadîd 25; 59. Haşr 5; 62. Cuma 9; 64. Teğâbun 8; 66. Tahrîm 3; 75. Kıyâmet 16-19; 96. Alak 9-10 vb.

⁸⁵ Örneğin bkz: Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, (çev: Ahmed Asrar), İstanbul 1992, I, 252-259; Duman, s. 132-143; Güngör, Mevlüt, "Kur'ân'a Göre Kur'ân'dan Başka Vahiy Var mıdır?", *Tefsirin Dünü ve Bugünü Sempozyumu*, Samsun 1992, s. 125-138; Güngör, Mevlüt, "Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in Sünnetine Verdiği Değer", *Edebî Risalet I*, İzmir 1993, s. 345-349

⁸⁶ Hz. Peygamber'in Kur'ân dışında da vahiy aldığı iddiasının dayanaklarının analiz ve değerlendirilmesi için bkz: Kırbasoğlu, s. 225-2234. Bu iddiaya delil olabilecek âyetler ise şunlardır: 8. Enfâl 7, 9; 48. Fetih 27; 66. Tahrîm 3

⁸⁷ Hadislerin bir kısmının Hz. Peygamber'in içtihadına dayandığını belirten deliller için bk. Toksarı, s. 107-114

⁸⁸ Bk. Râzî, III, 58-59

⁸⁹ İbn Kesîr, I, 476

⁹⁰ Şafîî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, Beyrut 1399, s. 78

⁹¹ Gazali, Muhammed, *Kur'ân'ı Anlamada Yöntem*, (çev. Emrullah İşler), Ankara 1993, s. 173; Kırbaçoğlu, s. 195

⁹² Örneğin Hz. Ali ve İbn Abbas için bkz: Tirmizi, "Menâkıb", 20; 42; İbn Mâce, "Mukaddime", 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 214, 269; Buhârî, "Fedâilu's-Sahâbe", 24.

⁹³ Taberî, III, 89-91

⁹⁴ Zemaşerî, I, 316. Ayrıca bk. Neseffî, I, 135

⁹⁵ Mukâtil b. Süleymân, s. 28-29

⁹⁶ 26. Şuarâ 83.

⁹⁷ Râzî, III, 58.

⁹⁸ Râzî, III, 59.

⁹⁹ Âlûsî, II, 41.

[°] Sokrat'a göre de, hikmet, her türlü bilgi olmayıp, özel bir bilgi türüdür ve aynı zamanda bu tür bilgi fazilettir. Bkz: Açıkgöç, Alparslan, *Bilgi Felsefesi*, İstanbul 1992, s. 17.

¹⁰⁰ Bk. Taberî, III, 90; Kurtubî, III, 213

¹⁰¹ Reşid Rızâ, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr*, Beyrut, ts., III, 75-77. Krş: Koçyiğit-Talat, Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân-ı Kerîm Meal ve Tefsiri*, Ankara 1990, I, 540

¹⁰² Zemaşerî, II, 644. Ayrıca bk. Taberî, VII, 663; Beğavî, IV, 62; Neseffî, II, 304; Hâzin, IV, 62; Âlûsî, VII, 487

¹⁰³ Râzî, VII, 287

¹⁰⁴ Allah katında hoş karşılanmayan bu ahlak kuralları şunlardır: Yalnızca Allah'a kulluk etmek, ana ve babaya iyi davranmak ve onlara "ÖP" bile dememek, yakınlarla, düşkünlere ve yolculara hakkını vermek, saçıp savurmamak (israf etmemek), cimrilik etmemek, tutumsuz olmamak, yoksulluk korkusuyla çocukları öldürmemek, zinaya yaklaşmamak, haksız yere cana kıymamak, yetimin malına en güzel şeklin dışında yaklaşmamak, antlaşmayı yerine getirmemek, ölçü ve tartıda haksızlık yapmamak, bilinmeyen şeyin ardına düşmemek ve yeryüzünde kibirlenerek yürümek. Râzî, 17. İsrâ 22-38. âyetler arasında 25 çeşit yükümlülüğün olduğunu söylemektedir. Bk. Râzî, VII, 323-324.

¹⁰⁵ Taberî, VIII, 82; Râzî, VII, 324; Kurtubî, X, 171; Neseffî, II, 315; Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefsîr*, İstanbul ts., II, 160.

¹⁰⁶ Bk. Râzî, VII, 344; Hâzin, IV, 105. Ayrıca bk. Zemaşerî, II, 668

[°] Lokmân, eski Arap geleneğinde köklü bir yeri olan, dünyevî üstünlüklere ve kazançlara değer vermeyen ve ruh dinginliği için çaba gösteren bilge kişilerin bir prototipidir. Lokmân'ın kişiliği, İslâm'ın ortaya çıkışından çok önceleri, hikmeti ve ruhî dinginliği yansıtan sayısız efsanelerin, kıssaların odak noktası haline gelmiştir. İşte bu sebeple Kur'ân, bu efsanevî şahsiyeti insanın uyması gereken davranış tarzları konusundaki öğütlerin bir anlatım aracı olarak kullanmıştır. Bk. Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, (çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İstanbul 1996, II, 836 (12. dipnot).

¹⁰⁷ Zemaşerî, III, 231

¹⁰⁸ Râzî, IX, 118

¹⁰⁹ Örneğin bk. Taberî, XI, 549; Kurtubî, XVII, 84; Hâzin, V, 63; İbn Kesîr, VII, 451

¹¹⁰ Elmalılı, VII, 4639; Sâbûnî, III, 284

¹¹¹ Bk. 2. Bakara 120, 145, 247; 3. Al-i İmrân 7, 19, 61, 66; 4. Nisâ 157, 163; 6. En'âm 100, 119, 144; 10. Yûnus 2, 93; 12. Yûsuf 76; 13. Ra'd 37; 17. İsrâ 36; 18. Kehf 27; 29. Ankebût 45; 34. Sebe 6; 35. Fâtır 31; 42. Şûrâ 14; 45. Câsiye 17, 24; 46. Ahkâf 23; 53. Necm 27; 67. Mülk 26 vb.

¹¹² Bk. 6. En'âm 59; 11. Hüd 6; 13. Ra'd 43; 20. Tâhâ 52-53; 22. Hac 70; 27. Neml 75; 35. Fâtır 11; 43. Zuhuf 2-3; 50. Kâf 4; 56. Vâkıa 77-80; 85. Bürûc 21-22 vb.

¹¹³ 2. Bakara 145; 3. Âl-i İmrân 19; 17. İsrâ 107; 27. Neml 40; 34. Sebe 6; 67. Mülk 26.

¹¹⁴ Canatan, Kadir, "İslâm Epistemolojisinin Temelleri: İlim ve Hikmet", *İslâmiyât III* (2000), sayı 1, s. 153

¹¹⁵ 29. Ankebut 43

¹¹⁶ Râzî, IX, 59

¹¹⁷ Elmalılı, II, 918

¹¹⁸ Kutluer, İlhan, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İstanbul 2001, s. 51

¹¹⁹ Bu hususlarla ilgili geniş bilgi, analiz ve değerlendirmeler için bk. Açıkgenç, s. 169-187; Canatan, s. 154

Abstract

The Concept Of The Wisdom In The Qur'an

In this article, one of the Qur'anic terms, wisdom, which expresses scientific and ideational aspects of the Islamic intellectual tradition will be analyzed.

Wisdom is both a "given" and "learned" type of knowledge. It is not given only for prophets, but also for other people. Wisdom is a coordination of deep and comprehensive grasping and knowledge-action, as well as being a special kind of knowledge. Being evaluated through Qur'anic integrity, it is understood that wisdom is true belief, right work and true thinking skill. By this respect, the divine inspiration expressed by prophets contains wisdom. Wisdom includes all true belief, right work and wealthy thoughts which can be both inspired or not. It is understood from the general theme of verses that wisdom is a mental gift, and being qualified by it, one can arrive at a true decision, have strong and sound sight, take into account the goodness and truth in ones speech and behavior.

Key words: Wisdom, revelation, knowledge, sunnah, intellectual, true work, prophet, of great wisdom.